

K POJMU VÝZNAM INDEXICKÝCH VÝRAZOV

JOZEF ŽILINEK, Filozofický ústav SAV, Bratislava

ŽILINEK, J.: To the Notion of Meaning of the the Indexical Expressions
FILOZOFIA 60, 2005, No 6, p. 412

The paper examines the problems of the indexical reference and the semantics of the indexical expressions. The basis of its approach is David Kaplan's theory of indexicals, according to which the meaning of the indexical expression is constituted by two units: one of them is constant – so called character of the indexical expression, the other is changeable – so called content of the indexical expression. The character of the indexical expression is a linguistic rule, by which we can find out the referent of a given indexical expression in dependence on the context of its use. The content of the indexical expression uttered in a given situation context is constituted by its referent. From the perspective of semantics – which aim is to identify the truth condition of the statements, so called propositions – only the changeable unit, i.e. the content of the indexical expression enters the truth condition of the indexical statement. The indexical expressions uttered in different situation contexts may have different contents. Then it is important that if the indexical expression refers to the relevant object in one utterance concerning it – so that the indexical expression gets its content –, this indexical expression does not refer to any other object in any other logically possible world. It means that the indexical expression also gets its constant content by its utterance in a given situation context. That is why the indexical expressions are rigid designators.

Indexické výrazy sú špecifickým druhom jazykových výrazov. Referujú totiž v závislosti od kontextu, v ktorom sú použité. To znamená, že indexické výrazy použité v rôznych kontextoch môžu referovať na rôzne objekty, no pri jednom jeho použití indexický výraz vždy referuje na ten istý objekt v každom logicky možnom svete.

Teraz uvažujme nasledujúci výrok vyslovený v situačnom kontexte:

(1) [Ja] Žijem v Banskej Bystrici.

V tomto výroku je indexickým výrazom osobné zámeno „ja“, pričom slovesný čas výrazu „žijem“ má tiež prvky indexovosti.¹ Ak tento výrok povie Peter, referentom indexického výrazu „ja“ bude Peter, ak ho povie Pavol, referentom „ja“ bude Pavol. Ak má výrok (1) vyjadrovať v situačnom kontexte propozíciu, musí byť vyslovený. Ak chceme identifikovať pravdivostnú hodnotu výroku (1), musíme rozumieť

¹ Od indexického charakteru sloviess vyskytujúcich sa v indexických výrokoch, resp. od gramatickej kategórie času budem vo svojej štúdií abstrahovať.

propozícii tohto výroku a vedieť, kto ho vyslovil. Tak sa ocitneme mimo vlastnej oblasti sémantického skúmania, a to v pragmatike.

Klasifikácia a charakteristika indexických výrazov. Na základe gramatických kategórií slovných druhov môžeme indexické výrazy rozdeliť na:²

- a) príslovky času, napr. teraz, dnes, včera;
- b) príslovky miesta, napr. tu, tam;
- c) osobné zámená, napr. ja, ty, my;
- d) ukazovacie zámená, napr. to, toto.

Uvedené výrazy predstavujú teda v slovenskom jazyku dva druhy. Ide o príslovky a zámená. Na naše sémantické účely ich však budem označovať termínom indexické výrazy, alebo indexikály, ako to robí Kaplan.

Indexické výrazy, ktoré vyčlenia svoj referent iba vtedy, keď ich použitie je späté s demonštrovaním alebo odkazovaním z hľadiska používateľa daného výrazu, sa nazývajú demonstratíva. Ide najmä o príslovky miesta a ukazovacie zámená, no v istých prípadoch aj o osobné zámená, ak je pri ich použití vykonané mimosémantické gesto – ukázanie. Používateľom indexického výrazu môže byť pri hovorení hovorca, pri písaní pisateľ, pri čítaní v istých prípadoch čitateľ alebo v istých prípadoch činiteľ deja (napr. románová postava), preto o používateľovi môžeme hovoriť aj ako o agensovi. Používateľom indexického výrazu môže byť podľa mňa aj poslucháč, lebo na to, aby rozumel indexickému výrazu, musí daný indexický výraz interpretovať, a to tak, že indexický výraz použije vo svojej myslí, t. j. uvažuje o ňom, a teda ho používa.³ Ako je to s výrokom, v ktorom sa vyskytuje indexický výraz či výrazy, resp. čo je indexický výrok?

Df1: *Indexický výrok je výrok, ktorý obsahuje aspoň jeden indexický výraz.*

Df2: *Indexický výrok je výrok, ktorého pravdivostná hodnota závisí od hodnoty indexického výrazu (resp. výrazov) v ňom obsiahnutého (resp. obsiahnutých).*

Indexický výrok vyslovený v situačnom kontexte vyjadruje propozíciu (t. j. zmysel výroku). V prípade, že sa zmenil situačný kontext a hovorca chce zachovať propozíciu pôvodného výroku aj v novom situačnom kontexte, musí zmeniť pôvodný indexický výraz. Uvažujme nasledujúce dva výroky:

² Pritom nemožno vylúčiť aj iné druhy.

³ Blížšie k tejto problematike pozri Cmorej, P.: „Použitie, spôsob použitia a význam jazykových výrazov.“ In: Zouhar, M. (zost.): *Používanie, interpretácia a význam jazykových výrazov*. Bratislava, Veda 2004, s. 35 – 48.

(2) *Dnes* je krásne počasie.

(3) *Včera* bolo krásne počasie.

Ak výrok (2) vyslovím dňa 18. 4. 2005 a na druhý deň budem chcieť vyjadriť tú istú propozíciu, t. j. propozíciu výroku (2) vysloveného 18. 4. 2005, musím nahradiť indexický výraz „dnes“ iným indexickým výrazom, a to „včera“. Potom výrok (3) vyslovený 19. 4. 2005 vyjadruje tú istú propozíciu ako výrok (2) vyslovený 18. 4. 2005. Podobnú myšlienku vyjadril už Frege.⁴

Kaplan rozlišuje *použitie* indexických výrazov na vakuózne a neúplné, teda samotné indexické výrazy také nie sú. Toto rozlíšenie vychádza z ich aktuálneho použitia. Iné Kaplanovo rozlíšenie indexických výrazov ich rozdeľuje na pravé a čisté. Toto rozlíšenie vychádza z toho, či indexické výrazy vyslovené v situačnom kontexte vyžadujú na to, aby boli úspešne použité, demonštrovanie. Indexické výrazy Kaplan ďalej rozdeľuje na jednoduché alebo zložené. Jednoduchými indexickými výrazmi sú napr. indexikály „toto“, „tam“, „ja“, „dnes“ atď. Zloženými indexickými výrazmi sú napr. „toto pero“ alebo „tamto neznáme individuum“ atď. V tomto prípade ide už o deskripcie, ktoré obsahujú indexický výraz, resp. výrazy. Deskripcie obsahujúce indexické výrazy budem nazývať indexickými deskripciami alebo len (zloženými) indexickými výrazmi. Aby sme lepšie pochopili jednotlivé druhy indexických výrazov, teraz uvediem ich charakteristiku. No ešte pred tým stručne načrtnem rozdiel medzi výrazovou a indexickou referenciou, nakoľko použitie indexických výrazov sa týka práve indexickej referencie.

Pod výrazovou referenciou rozumiem dvojargumentový vzťah medzi výrazom a (zvyčajne) mimojazykovou entitou (pričom do tohto vzťahu nevstupuje používateľ výrazu). Výrazová referencia je daná sémantikou daného výrazu. Potom lingvistický význam výrazu neoznačuje objekt, na ktorý daným výrazom *zamýšľame* referovať. No pod indexickou referenciou rozumiem trojargumentový vzťah medzi indexickým výrazom, jednotlivinou (či entitou iného druhu) a agensom daného indexického výrazu (napr. hovorcom daného indexického výrazu).⁵ Pri používaní indexických výrazov sú používateľove intencie podstatné.

Indexický výraz vyslovený v istom situačnom kontexte sa môže stať vakuóznym viacerými spôsobmi. To znamená, že vakuózne použitý indexický výraz nemá referent. Prvý spôsob vakuózneho použitia indexického výrazu budem ilustrovať na výroku:

⁴ Frege vo svojej stati *Myšlienka* okrem iného tvrdí, že indexické výrazy nevyjadrujú úplný zmysel, len sa podieľajú na vyjadrení myšlienky daného výroku. Na to, aby mohli vyjadriť úplný (fregeovský) zmysel, musíme poznať okolnosti vyslovenia indexických výrokov. Pozri Frege, G.: „Myšlienka: Logické skúmanie.“ In: *Organon F*, roč. 3, 1996, č. 3, s. 262 – 281. No fregeovskej koncepcii indexických výrazov sa v tejto štúdii nebudem venovať. K tejto problematike pozri napríklad Zouhar, M.: „Zmysel a denotát indexových výrazov.“ In: *Organon F*, roč. 4, 1997, č. 3, s. 246 – 263.

⁵ V prípade indexickej referencie možno referovať nielen pomocou jazyka, ale aj použitím príslušného gesta alebo pomocou iného prostriedku.

„Tamten vlkolak je môj najlepší priateľ“, ktorý bude vyslovený v istom situačnom kontexte. Indexickým výrazom v uvedenom výroku je „tamten vlkolak“. Nakoľko neexistuje žiadne individuum, ktoré je vlkolakom, daný indexický výraz nereferuje na žiadne individuum, a preto uvedený indexický výraz nemá referent. Takýto prípad môže nastať napr. pri halucináciách, pričom (nesprávne) ukazujeme na nejakého človeka.

Druhý spôsob vakuózneho použitia indexického výrazu nastáva napríklad vtedy, keď adresát nevie zistiť referent použitého indexického výrazu. Uvažujme výrok „Tamten automobil je žltý“ vyslovený v istom situačnom kontexte. Predstavme si, že sme na parkovisku, kde je mnoho automobilov a je tam aj veľa žltých automobilov. Indexickým výrazom v tomto výroku je „tamten automobil“. Potom vyslovený indexický výraz „tamten automobil“ za sprievodu demonštrovania referuje síce na jeden objekt, a to na ten, na ktorý je použitý akt demonštrovania. No adresát uvedeného výroku nemusí vedieť, na ktorý objekt hovorca tohto výrazu ukazuje. Adresát teda nemusí celkom jednoznačne identifikovať, na čo hovorca zamýšľa referovať a na čo zamerl svoje gesto, takže preňho nemusí byť tento výrok celkom pochopiteľný. Preto adresát uvažovaného indexického výroku nemusí vedieť zistiť, resp. vyčleniť príslušný objekt z viacerých žltých automobilov, ktoré sa nachádzajú na parkovisku. Môžeme povedať, že z hľadiska hovorca uvedeného výroku nejde o vakuózne použitie daného indexického výrazu, no z hľadiska adresáta – v danom prípade – to mohlo byť vakuózne použitie indexického výrazu.

Tretí spôsob vakuózneho použitia indexického výrazu nastáva vtedy, keď indexickému výrazu použitému v danom kontexte v prípade indexickej referencie chýba referent. Uvažujme výrok: „Tamten kord je z ocele“ vyslovený v situačnom kontexte, pričom ukazujeme na dýku. Výraz „kord“ v prípade výrazovej referencie referuje na kord. Keď hovorca vysloví indexický výraz „tamten kord“ a bude zároveň ukazovať na dýku, pričom už ide o indexickú referenciu, danému indexickému výrazu chýba referent, hoci hovorca daného indexického výrazu zamýšľa referovať na dýku, keďže na ňu ukazuje. Ak hovorca indexického výrazu „tamten kord“ chce jeho vyslovením v situačnom kontexte aj referovať na kord, musí naň aj ukázať. No ak chce referovať na dýku, musí na ňu nielen ukázať, ale v danom situačnom kontexte aj použiť príslušný indexický výraz, a to „tamtá dýka“. Uvažujme ešte situáciu, keď ja ako hovorca vyslovím výrok: „On je vzdelaný“, pričom budem ukazovať na nejakú ženu. Akú pravdivostnú hodnotu nadobudne tento použitý indexický výrok použitý v danom kontexte? Uvedený indexický výrok vyslovený v situačnom kontexte nenadobudne žiadnu pravdivostnú hodnotu, nakoľko zámeno „on“ sa vzťahuje na muža, no ja ukazujem na ženu. V takom prípade nezistíme referent indexického výrazu „on“, nezistíme ani jeho obsah; uvedený indexický výrok nevyjadruje ani žiadnu propozíciu a následne nemôžeme zistiť ani pravdivostnú hodnotu tohto výroku, resp. uvedený indexický výrok v danom kontexte je bez pravdivostnej hodnoty. Teda indexický výrok bez ohodnotenia indexického výrazu nenadobúda žiadnu pravdivostnú hodnotu.

Použitie daného indexického výrazu môže byť aj neúplné. Ide o vyslovenie indexického výrazu v istom situačnom kontexte, pri ktorom na to, aby sme mohli zistiť referent daného indexického výrazu, chýba demonštrovanie. Uvažujme indexický výraz „on“ vo výroku: „On je môj priateľ“, ktorý vyslovím na ulici v spoločnosti ďalšieho človeka, pričom budem ukazovať na jedného iného muža (mimo nás dvoch). Ak uvedený výrok bude vyslovený v opísanom situačnom kontexte a nebude sprevádzaný aj ukázaním na muža, v prípade indexickej referencie nebudeme vedieť zistiť referent daného indexického výrazu, lebo referent indexického výrazu „on“ je spoluurčený ukázaním na príslušný objekt. Podobne to platí aj pre iné indexické výrazy, napr. pre ukazovacie zámeno „to“ vo výroku: „To je moja kniha“, pričom by sme ďalej nijako bližšie nešpecifikovali objekt, na ktorý sa indexický výraz „to“ vzťahuje. Pokiaľ bude chýbať ono mimosémantické gesto, ukázanie na daný objekt, takéto použitie daného indexického výrazu bude neúplné, čo znamená, že nebudeme vedieť zistiť ani referent daného indexického výrazu, ani pravdivostnú hodnotu daného indexického výroku.

Iná situácia nastáva pri pravých a čistých indexických výrazoch. Pravé indexické výrazy sú také výrazy, ktorých vyslovenie v situačnom kontexte je nevyhnutne späté s demonštrovaním, aby sme mohli zistiť referent daného indexického výrazu.⁶ Ide o tzv. demonstratíva. Demonštrovanie je potom nevyhnutnou súčasťou ich daného použitia. Potom agens, napr. hovorca pri vyslovení demonstratíva v situačnom kontexte, zároveň ukazuje na daný objekt, pričom adresát interpretuje akt demonštrovania. Teda samotný indexický výraz nerozhoduje o tom, či je, alebo nie je pravým indexickým výrazom; to závisí od použitia daného indexického výrazu. Potom výrok „Toto [individuum] je môj učiteľ“ vyslovený v situačnom kontexte, pričom hovorca tohto výroku zároveň ukazuje práve na jedného učiteľa, obsahuje ukazovacie zámeno „toto“, ktoré je demonstratívom, nakoľko hovorca indexického výrazu „toto“ vykonal akt demonštrovania. Treba však pripomenúť, že nie každé použitie ukazovacích zámen možno stotožniť s demonstratívami, resp. s pravými indexickými výrazmi, nakoľko iné použitie zámen môže byť anaforické, alebo pri ktorom sa demonštrovanie nevyžaduje.

Čisté indexické výrazy vyslovené v nejakom situačnom kontexte nevyžadujú na to, aby sme mohli zistiť referent daného indexického výrazu, demonštrovanie. To znamená, že ak chceme vyčleniť referent čistého indexického výrazu, pričom daný indexický výraz musí byť použitý, nemusíme vykonať mimosémantické gesto.⁷ Môže ísť o jednoduché výrazy, ako napr. o príslovky času „dnes“, „teraz“, alebo osobné zámeno „ja“, alebo môže ísť aj o zložené výrazy, ako napr. „pred dvomi dňami“. Uskutočnenie gesta pri použití čistých indexických výrazov je buď jeho zdôraznením, alebo je irelevantné. Uvažujme najprv zámeno „ja“ výroku: „[Ja] Nemám psa“

⁶ Mimosémantické gesto spoluurčuje obsah daného indexického výrazu.

⁷ Referent čistého indexického výrazu vysloveného v situačnom kontexte zistíme na základe poznania jeho charakteru a prvkov situačného kontextu, v ktorom je daný indexický výraz vyslovený.

v situačnom kontexte, pričom zároveň ukážem sám na seba. V tomto prípade je demonštrovanie zdôraznením (daného hovorcu). Pri vyslovení výroku „[Ja] Som učiteľ“ v situačnom kontexte, pričom ukážem na niekoho iného, je dané gesto irelevantné. Teraz uvažujme vyslovenie výroku „Dnes mám narodeniny“ v situačnom kontexte, v ktorom čistým indexickým výrazom je výraz „dnes“. Určite je rozdiel v tom, či „dnes“ je 26. 8. 2005, alebo 28. 6. 2005. Napriek tomu, aby sme mohli vysloviť indexický výraz „dnes“ v danom situačnom kontexte, nemusíme vedieť, aký je dnes dátum, lebo dnes bude vždy, keď „dnes“ vyslovíme. Teda pri vyslovení čistého indexického výrazu „dnes“⁸ nemusíme poznať časový údaj výpovede (dátum či hodinu), resp. časový údaj vyslovenia uvedeného indexického výroku v situačnom kontexte. Referentom indexického výrazu „dnes“ vysloveného v situačnom kontexte je deň jeho použitia.

Existujú situácie, v ktorých výraz doposiaľ považovaný za čistý indexický výraz môže vyžadovať demonštrovanie, a tak plní funkciu demonstratíva. Uvažujme nasledujúce dva indexické výroky (pozri [8], 491):

(4) Som tu.

(5) O dva týždne budem tu (ukazujúc prstom na mape).

V oboch uvedených výrokoch sa sústredím na indexický výraz „tu“. Vo výroku (4) vyslovenom v nejakom situačnom kontexte, napr. mnou ako hovorcom po príchode na nejaké presné miesto, ktoré je z kontextu každému známe, je výraz „tu“ použitý ako čistý indexický výraz. Na zistenie referenta čistého indexického výrazu „tu“ nemusíme vykonať mimosémantické gesto – ukázanie, nakoľko zo situačného kontextu je zrejmé, že ide o známe miesto použitia daného indexického výrazu, na ktorom sa ja ako hovorca indexického výroku (4) nachádzam. Potom referent čistého indexického výrazu vieme zistiť na základe charakteru daného indexického výrazu a prvkov situačného kontextu, v ktorom bol daný indexický výraz vyslovený. Referentom indexického výrazu „tu“ v indexickom výroku (4) je miesto, kde je daný výrok vyslovený. V indexickom výroku (5) vyslovenom mnou ako hovorcom tohto výroku nad mapou Slovenska, ukazujúc prstom na označenie mesta Bratislava, je výraz „tu“ použitý ako demonstratívum, nakoľko pri vyslovení výrazu „tu“ som zároveň ukazoval prstom na mape. Potom na zistenie referenta daného demonstratíva je nevyhnutné, aby dané demonstratívum bolo vyslovené v istom situačnom kontexte a zároveň bolo uskutočnené demonštrovanie, ktorým v prípade indexického výroku (5) je ukázanie prstom na mape. Potom na zistenie referenta daného demonstratíva je nevyhnutné, aby dané demonstratívum bolo vyslovené v istom situačnom kontexte a zároveň bolo uskutočnené demonštrovanie, ktorým v prípade indexického výroku (5) je skúmanie prstom na mape. Referentom demonstratíva „tu“ v indexickom výroku (5) vyslovenom v uvedenom situačnom kontexte je mesto Bratislava. Ide teda o iný druh použitia

⁸ Ako aj „teraz“ či „pred dvomi dňami“ a pod.

indexického výrazu „tu“.

Do klasifikácie indexických výrazov zaraďujem aj deskripcie, ktoré obsahujú indexické výrazy, pričom takéto deskripcie nazývam indexické deskripcie. Takýmito deskripciami sú napr. „tamtie okuliare ležiace na stole“ alebo „ten človek, ktorý práve maľuje portrét“, či „tamtá osoba, ktorá drží knihu“, a pod. Termínom indexické výrazy označujem jednoduché indexické výrazy (indexikály), zložené indexické výrazy, indexické deskripcie, ale aj indexické výroky či indexické slovesá, ako napr. sloveso „myslím“, ktoré obsahuje skrytý indexický výraz „ja“, teda „[ja] myslím“. Gramatická kategória času má tiež prvok indexovosti.

Teraz uvažujme výrok: „Tamtá čierna košeľa je z Talianska“, ktorý vysloví predavačka, pričom zároveň ukazuje práve na jednu čiernu košeľu vo výklade. Tým som uviedol situačný kontext, v ktorom je uvedený výrok vyslovený. Ide o indexický výrok, v ktorom zvrat „tamtá čierna košeľa“ je indexickou deskripciou. Uvedená indexická deskripcia obsahuje demonstratívum „tamtá“, nakoľko pri jeho vyslovení v uvedenom situačnom kontexte bolo uskutočnené demonštrovanie, a to ukázanie práve na jednu čiernu košeľu. Tak ako pri vyslovení demonstratíva v situačnom kontexte bolo použité demonštrovanie na daný objekt, aj pri použití indexickej deskripcie obsahujúcej demonstratívum musí byť vykonané demonštrovanie, t. j. ukázanie na daný objekt. Keďže vyslovenie uvedeného indexického výroku v situačnom kontexte bolo sprevádzané demonštrovaním, môžeme zistiť referent danej indexickej deskripcie aj pravdivostnú hodnotu daného indexického výroku.

Kontext použitia a kontext výskytu indexických výrazov. Pri danom vyslovení indexického výrazu v situačnom kontexte sa môžeme opýtať na to, čo bolo povedané. Tiež sa môžeme opýtať, či by vyslovený indexický výrok v rôznych situáciách, t. j. možných svetoch v danom situačnom kontexte, bol buď pravdivý, alebo nepravdivý. To, čo Kaplan vo svojej štúdii *Demonstratives* nazýva kontextom [použitia], však treba rozlíšiť jemnejšie. Preto odlišujem (už viackrát spomenutý) situačný kontext a verbálny kontext. Netreba však zabúdať ani na to, že indexické výrazy sa môžu vyskytovať aj mimo kontextu použitia. Vyslovenie indexického výrazu či výrazov sa uskutočňuje v *situačnom kontexte*. Nezáleží na tom, či ide o vyslovenie indexického výrazu pred auditóriom, alebo ide o jeho vyslovenie nahlas pre samotného hovorca. Agensom vysloveného indexického výrazu v situačnom kontexte je jeho hovorca. Potom prvky situačného kontextu sú relevantné na získanie obsahu vysloveného indexického výrazu. Čo je *verbálny kontext*? V napísanom indexickom výroku sa jeho indexický výraz či výrazy vyskytujú vo verbálnom kontexte. Teda agensom napísaného indexického výrazu je jeho pisateľ. Ak agens číta indexický výraz (potichu) pre seba, pričom uvažuje nad jeho obsahom, indexický výraz sa opäť vyskytuje vo verbálnom kontexte. Agensom takéhoto použitia indexického výrazu je jeho čitateľ, ktorý nečíta nahlas. Ak niekto bude počúvať (a interpretovať) daný indexický výraz, potom sa indexický výraz tiež vyskytuje vo verbálnom kontexte. Agensom je v tomto prípade jeho poslucháč. Rovnako platí, že ak nejaký indexický výraz vypro-

dukuje napríklad počítač či iný stroj alebo zviera, daný indexický výraz sa vyskytuje vo verbálnom kontexte. No vtedy sa núka otázka, či stroje alebo zvieratá vôbec používajú výrazy. Odpoveď znie: Nie, nepoužívajú.⁹ Môžeme nanajvýš povedať, že používajú tzv. semivýrazy, ktorých význam ešte nie je určený. Napokon, ak agens daný indexický výraz nijakým spôsobom nepoužije, ide o indexický výraz *mimo kontextu použitia*.

Kontext použitia indexického výrazu či výrazov tvorí minimálne usporiadaná štvorica prvkov <w, t, p, a>, t. j. možný svet, čas, miesto a agens, ktorá spoluurčuje referent indexického výrazu. Ak výraz použitý v istom kontexte nie je závislý aspoň od jedného uvedeného prvku kontextu použitia (indexických výrazov) alebo vyžaduje iný prvok, podľa Kaplana nie je indexickým výrazom.

Teraz priblížim jednotlivé prvky kontextu použitia indexických výrazov. Vyslovenie indexického výrazu v istej situácii či v rôznych situáciách teda súvisí so situačným kontextom. Potom možný svet je jedným z prvkov kontextu použitia indexického výrazu. Možný svet však vystupuje vo všetkých použitíach indexických výrazov. Tento prvok kontextu použitia indexických výrazov považujem za najpodstatnejší, nakoľko stačí zmeniť možný svet, a tým sa zmení kontext použitia daného indexického výrazu. Indexické výrazy sú rigidnými designátormi, teda v každom možnom svete, v ktorom sú indexické výrazy použité, referujú vždy na ten istý objekt. Ak indexický výraz vyslovíme v situačnom kontexte, vyslovíme ho v istom logicky možnom svete, a to aktuálnom; keď zmeníme možný svet, zmeníme tým aj kontext použitia indexického výrazu. Na ilustráciu uvažujme výrok: „Ján žije tu“ vyslovený v situačnom kontexte, konkrétne v Bratislave. Na základe charakteru indexického výrazu „tu“ vieme, že „tu“ referuje vždy na to miesto, na ktorom je daný indexický výraz vyslovený.¹⁰ No uvedený indexický výrok vyslovený v jednej situácii, napr. v aktuálnom svete, kde referentom indexického výrazu „tu“ môže byť mesto Bratislava, ako je to v uvedenom situačnom kontexte, no v inom logicky možnom svete to môžu byť Banská Bystrica alebo Košice atď. Túto analógiu možno použiť na každý indexický výraz, preto možný svet považujem za fundamentálny prvok kontextu použitia indexických výrazov. Ďalším prvkom kontextu použitia indexických výrazov je čas. Uvažujme výrok: „Teraz som v Banskej Bystrici“ vyslovený v situačnom kontexte.¹¹ Na základe charakteru „teraz“ vieme, že tento indexický výraz označuje konkrétny časový okamih. Tomuto indexickému výrazu môžeme rozumieť až pri jeho použití, napr. jeho vyslovením v situačnom kontexte. Môžeme povedať, že indexický výraz „teraz“ postihuje príslušný časový okamih. Ak tento indexický výrok vyslovím

⁹ Bližšie sa čitateľ s touto problematikou môže oboznámiť in: Cmorej, P.: „Semivýrazy a výrazy.“ Vyjde v zborníku z VIII. česko-slovenského sympózia venovaného problémom analytickej filozofie 2005.

¹⁰ Zistenie referenta čistého indexického výrazu „tu“ vysloveného v situačnom kontexte závisí nielen od jeho charakteru, ale aj od prvkov situačného kontextu, v ktorom je indexický výraz vyslovený.

¹¹ V tomto prípade sústredím pozornosť na indexický výraz „teraz“.

o 8:00 hodine, potom „teraz“ bude ôsma hodina. Ak by som uvedený výrok vyslovil o 11:00 hodine, potom by „teraz“ bola jedenásta hodina. Ako vidíme, aj tento faktor, t. j. čas, výrazne vplýva na zistenie referenta indexického výrazu, a preto je dôležitým prvkom kontextu použitia indexických výrazov. Ďalším prvkom kontextu použitia indexických výrazov je miesto. Uvažujme výrok: „Filozofický ústav SAV sa nachádza tam“ vyslovený v situačnom kontexte, pričom jeho vyslovenie je sprevádzané príslušným demonštrovaním. Ak v uvedenom výroku je indexický výraz „tam“ použitý ako demonstratívum, potom jeho vyslovenie je sprevádzané demonštrovaním na vzdialené miesto. Následne môžeme zistiť referent daného výrazu „tam“, resp. pravdivostnú hodnotu uvedeného indexického výroku. Posledným uvedeným prvkom kontextu použitia indexických výrazov je agens, ktorým v prípade vyslovenia indexického výrazu v situačnom kontexte je jeho hovorca. Uvažujme indexický výrok: „[Ja] Som človek“ vyslovený v istom situačnom kontexte, kde indexickým výrazom je (v slovenskom jazyku zamĺčané) osobné zámeno „ja“. Je zrejmé, že ak uvedený výrok vysloví napríklad Marián, referentom „ja“ bude Marián, ak Michal, tak referentom „ja“ bude Michal. Teda aj agens je nemenej dôležitým prvkom kontextu použitia indexických výrazov.

Kaplan píše o potrebe odlišovania *použitia* indexického výrazu od *výskytu* indexického výrazu. Pod použitím indexického výrazu má Kaplan primárne na mysli jeho vyslovenie v situačnom kontexte, výskyt indexického výrazu sa však týka toho, čo nazývam verbálnym kontextom. Rozdiel medzi kaplanovským výskytom indexického výrazu a jeho použitím je teda v tom, že výskyt indexického výrazu nevyžaduje vyslovenie indexického výrazu v situačnom kontexte. Preto striktno rozlišujem medzi situačným kontextom a verbálnym kontextom. Výskyt indexického výrazu je dvojakého druhu. Indexický výraz sa môže vyskytnúť vo verbálnom kontexte, prípadne mimo kontextu použitia. Uvažujme najprv indexický výraz „my“ vyskytujúci sa vo výroku: „My sme Slováci“, ktorý však nikto nijakým spôsobom nepoužije. Potom je uvedený indexický výraz mimo kontextu použitia. Iný druh výskytu indexického výrazu môže byť taký, v ktorom sa indexický výraz môže vyskytovať ako časť situačného kontextu, pričom agensom daného indexického výrazu je v istých prípadoch čitateľ, ktorý nečíta nahlas, pisateľ, poslucháč, no nie hovorca. Teraz uvažujme ten istý indexický výrok, pričom bude napísaný na papieri alebo ho niekto bude počuť, príp. si ho bude niekto potichu čítať sám pre seba. Z uvedeného verbálneho kontextu, v ktorom sa indexický výraz „my“ vyskytuje, nemusíme vedieť zistiť referent daného indexického výrazu a z výskytu indexického výrazu mimo kontextu použitia dokonca referent daného indexického výrazu nezistíme.

Ďalším dôvodom uvedeného rozlišovania situačného a verbálneho kontextu je to, že sa Kaplan chce vyhnúť splietaniu a nedodržiavaniu dvoch princípov, na ktorých je vybudovaná jeho teória indexikálov.

Princíp 1: *Referent čistého indexikálu závisí od kontextu [použitia] a referent demonstratíva závisí od demonštrovania s ním spojeným.*

Princíp 2: *Indexikály, čisté aj demonstratíva, sú priamo referujúce.*

(Pozri [8], 492)

Kaplan pod priamo referujúcim výrazom chápe taký výraz, ktorý označuje daný objekt priamo bez sprostredkujúceho fregeovského zmyslu ako významu (pozri [8], 483). O indexických výrazoch hovorí ako o nástrojoch priamej referencie. To však neznamená, že priamo referujúce výrazy nemajú nemenné lingvistické pravidlá, ktoré spoluurčujú ich referent v každom kontexte, v ktorom sú použité. No nie vždy na ich základe vieme zistiť aj referenty daných indexických výrazov. Na základe nemenných lingvistických pravidiel, ktoré môžeme stotožniť s tým, čo Kaplan nazýva charakterom, je spoluurčovaný referent priamo referujúcich výrazov v každom kontexte, v ktorom sú použité. Referent sa dostáva do propozičného obsahu daného indexického výrazu (pozri [8], 494). Môžeme povedať, že charakter spoluurčuje referent priamo referujúceho indexického výrazu, pričom nemožno opomenúť prvky kontextu, v ktorom je daný indexický výraz použitý.

Ďalej môžeme povedať, že to, čo sa bežne chápe či nazýva významom indexického výrazu, Kaplan stotožňuje s charakterom daného indexického výrazu. S týmto jeho tvrdením však nesúhlasím, nakoľko podľa mňa by takto chápaný význam indexických výrazov nezahŕňal významové (t. j. sémantické) odlišnosti, odtienky, jemnosti. Uvažujme jednoduchý príklad, a to nasledujúce dva výroky: „Tá studňa je hlboká desať metrov“ a „Tá studňa je hlboká tisíc centimetrov“. Oba výroky obsahujú indexický výraz „tá studňa“. Je zrejmé, že oba uvedené výroky vyjadrujú tú istú propozíciu (a majú aj tú istú intenziu). Predpokladám však, že každý adresát týchto výrokov intuitívne cíti istú odlišnosť oboch propozícií, a to rozdiel medzi 10 m a 1000 cm. Kaplanov prístup túto jemnú dištinkciu nerieši. Preto si myslím, že by nebolo vhodné stotožňovať bežne chápaný význam výrazu s kaplanovským *charakterom* indexického výrazu.

Význam indexických výrazov: obsah a charakter indexických výrazov. Teraz sa pokúsím bližšie vysvetliť obsah a charakter indexických výrazov vyslovených v situačnom kontexte. Nielen každý výrok, ale aj každý zmysluplný výraz vyjadruje zmysel, resp. význam. Indexický výraz mimo kontextu použitia má charakter, no keďže nie je použitý, nemá obsah. Potom význam indexického výrazu mimo kontextu použitia – rovnako ako vo verbálnom kontexte, v ktorom nepoznáme jeho referent – je tvorený len charakterom, ktorý sa nazýva sémantickým či lingvistickým významom. Ide o význam v bežnom zmysle slova, t. j. o lingvistický význam výrazu, nie extenziu či referent výrazu. No takéto chápanie významu v prípade vyslovenia indexických výrazov v situačnom kontexte nie je dostačujúce, a teda ani správne. Indexický výraz môže nadobudnúť obsah vyslovením daného

indexického výrazu v situačnom kontexte, pričom do obsahu daného indexického výrazu vstupuje jeho referent. Indexický výraz, ktorý je vyslovený v situačnom kontexte, má nielen charakter, ale aj obsah. Obsah indexického výrazu, ktorý je vyslovený v situačnom kontexte, je spoluurčený charakterom daného indexického výrazu, prvkami situačného kontextu a jeho referentom. Obsah indexického výrazu prispieva do propozície daného indexického výroku. Potom indexický výrok vyjadruje propozíciu. Uvažujme výrok: „Tam sú moji priatelia“ vyslovený v situačnom kontexte, kde indexickým výrazom je výraz „tam“. Charakterom indexického výrazu „tam“ je lingvistické pravidlo, pomocou ktorého vieme vybrať referent daného indexického výrazu, na ktorý sa ukazuje, v závislosti od situačného kontextu, v ktorom je vyslovený. Potom obsahom demonstratíva „tam“ je konkrétne vzdialené miesto, na ktoré sa ukazuje. Obsah uvedeného demonstratíva teda zistíme až vtedy, keď daný indexický výraz bude vyslovený v situačnom kontexte. Ak uvedený indexický výrok nebude použitý, nemôžeme zistiť ani referent demonstratíva „tam“, ani pravdivostnú hodnotu daného výroku. Ak niekto povie tento výrok a ja ho budem počuť, potom demonstratívum „tam“ sa pre adresáta vyskytuje vo verbálnom kontexte. Pokiaľ napríklad ja ako poslucháč nebudem poznať danú situáciu použitia uvedeného demonstratíva, resp. indexického výroku, nebudem môcť zistiť referent daného demonstratíva, resp. pravdivostnú hodnotu tohto indexického výroku. Až keď uvedený indexický výrok bude vyslovený v situačnom kontexte, pričom použitie demonstratíva „tam“ bude sprevádzané demonštrovaním, demonstratívum „tam“ bude mať obsah a následne môžem zistiť ako jeho referent, tak aj pravdivostnú hodnotu uvedeného indexického výroku. Demonštrovanie v prípade použitia demonstratív spoluurčuje obsah daného indexického výroku. Význam indexického výroku je potom tvorený charakterom daného indexického výrazu, prvkami situačného kontextu, v ktorom je vyslovený, a obsahom daného indexického výrazu. No význam indexického výroku obsahujúceho demonstratívum nie je čisto sémantickou záležitosťou.

Na základe obsahu použitého indexického výroku je zisťovaná pravdivostná hodnota indexického výroku. Výsledkom ohodnotenia singulárneho výrazu je priradené individuum, ktoré Kaplan nazýva relevantným objektom, unárneho predikátu priradená množina individuí, n-árneho predikátu priradená množina usporiadaných n-tíc individuí. Kaplan píše: „Výsledkom ohodnotenia obsahu dobre utvoreného výrazu α v určitom kontexte [použitia] bude príslušná extenzia zodpovedajúca α .“ ([8], 501 – 502)

Bežné chápaný pojem významu – v prípade neindexických výrazov – znamená to, čo výraz vyjadruje. Táto intuícia je správna, no nie celkom v prípade indexických výrazov. Na to, aby sme mohli porozumieť obsahu vysloveného indexického výrazu v situačnom kontexte, musíme poznať nielen charakter daného indexického výrazu. Charakter indexického výrazu chápem v zhode s Kaplanom ako lingvistické pravidlo, ktoré je prostriedkom na spoluurčenie obsahu daného indexického výrazu. Charakter indexického výrazu je lingvistické pravidlo, na základe ktorého sa spoluurčuje referent použitého indexického výrazu v danom kontexte. Potom význam použitého inde-

xického výroku tvorí nielen charakter indexického výrazu, ktorý je nemenný, ale aj jeho obsah, ktorý sa môže meniť vzhľadom na prvky daného kontextu použitia. Opäť si to ilustrujme na príklade. Uvažujme výrok: „On je filozof“, ktorý vyslovím na nejakej oslave, pričom ukážem práve na jedného človeka, ktorý je zhodou okolností oslávenec. Tým je daný situačný kontext. Indexickým výrazom v uvedenom výroku je zámeno „on“. Keďže som pri vyslovení výrazu „on“ vykonal akt demonštrovania, konkrétne na osobu oslávenca, výraz „on“ môžeme v tomto prípade považovať za demonstratívum. Na to, aby som vedel správne použiť demonštrovanie na oslávenca, musím poznať charakter demonstratíva, t. j. lingvistické pravidlo, pomocou ktorého tiež zisťujeme referent demonstratíva „on“, ktorým je práve jedna a tá osoba mužského pohlavia, na ktorú sa ukazuje. Bez toho, aby som poznal toto pravidlo, nemôžem ani správne demonštrovať na danú osobu, ani správne vyčleniť referent demonstratíva „on“. Následne môžem určiť obsah vysloveného demonstratíva „on“, ako aj obsah vysloveného indexického výroku v uvedenom situačnom kontexte. Obsahom uvedeného indexického výroku je propozícia, že (osoba) XY je filozof. Ak viem, kto je „on“, a rozumiem obsahu daného indexického výroku vysloveného v situačnom kontexte, t. j. čo uvedený indexický výrok vyjadruje, môžem povedať, že som porozumel významu daného indexického výroku. Ako vidno z uvedeného príkladu, obsah uvažovaného indexického výroku vysloveného v situačnom kontexte by som nepochopil bez charakteru daného indexického výrazu, demonštrovania a obsahu daného indexického výrazu. Preto pri vyslovení indexického výrazu v situačnom kontexte nemožno jeho význam stotožniť len s obsahom daného indexického výrazu, ba ani s len charakterom daného indexického výrazu.

Obsah rôznych použitých indexických výrazov, resp. obsah indexických výrokov sa môže v rôznych situáciách, t. j. v rôznych situačných kontextoch, meniť. Tak napríklad indexický výraz „dnes“ vyslovený 28. 7. 1914 referuje na iný deň ako výraz „dnes“ vyslovený 1. 9. 1939, teda má iný obsah. Charakter indexického výrazu „dnes“ je však nemenný. Ide o lingvistické pravidlo, pomocou ktorého vieme zistiť referent vysloveného indexického výrazu „dnes“ v závislosti od situačného kontextu, v ktorom je daný indexický výraz vyslovený. Teda „dnes“ referuje vždy na deň, keď bol tento indexický výraz použitý. Uvažujme výrok: „Dnes sa začala svetová vojna“, raz vyslovený 28. 7. 1914, druhý raz 1. 9. 1939, tretí raz 11. 11. 1918 a štvrtý raz 2. 9. 1945, a následne budeme zisťovať pravdivosť hodnotu tohto indexického výroku vysloveného v rôznych situačných kontextoch. Obsahom uvedeného indexického výroku vyslovenom v prvom prípade je propozícia, že dňa 28. 7. 1914 začala prvá svetová vojna, v druhom prípade propozícia, že dňa 1. 9. 1939 začala druhá svetová vojna, v treťom a štvrtom prípade propozícia, že v uvedených dňoch začala nejaká svetová vojna. Potom uvedený výrok nadobudne v prvom a druhom prípade pravdivosť hodnotu Pravda, v treťom a štvrtom prípade pravdivosť hodnotu Nepravda.

V prípade neindexických výrazov vyslovených v rôznych situáciách sa ich obsah nemení. Uvažujme napríklad podstatné meno „vojna“, ktoré znamená ozbrojený

boj armád. Je jedno, o koľkej hodine, v ktorý deň, v ktorom roku či kto ho v ktorej situácii použije, vždy znamená to isté. Raz „vojnu“ môžeme označiť prvú svetovú vojnu, inokedy druhú svetovú vojnu či americkú občiansku vojnu alebo tridsaťročnú vojnu. Charakter indexických výrazov je nemenný, obsah indexických výrazov sa môže meniť v závislosti od situačného kontextu, v ktorom sú vyslovené. To však nemožno tvrdiť o neindexických výrazoch. Neindexické výrazy po prvé, nemajú charakter (ako špecifickú zložku ich významu, hoci je nemenná) a po druhé, obsah neindexických výrazov je nezávislý od prvkov situačného kontextu, v ktorom sú vyslovené, nakoľko tie sú relevantné len z hľadiska indexických výrazov. Význam neindexického výrazu je potom tvorený jeho obsahom, ktorý je nemenný. To nás však vôbec neopravňuje stotožňovať obsah neindexického výrazu s charakterom indexických výrazov. Obsah neindexického výrazu je daný konvenciou, ktorou sa riadi naše používanie výrazov tak, aby bola zaručená intersubjektívna daného jazyka. Významom (resp. obsahom) uvažovaného neindexického výrazu „vojna“ je teda v každom jeho použití ozbrojený boj armád.

Uvažujme opäť indexický výrok, a to „Tamtá osoba, ktorá drží knihu, je môj brat“, ktorý povie Adam v knižnici, pričom ukazuje na Andreja. Uvedený výrok obsahuje deskripciu „osoba, ktorá drží knihu“, ktorá je súčasťou indexickej deskripcie „tamta osoba, ktorá drží knihu“. Charakterom uvedenej indexickej deskripcie je pravidlo, na základe ktorého vždy vyčleníme osobu držiacu knihu, na ktorú sa pri vyslovení tejto deskripcie v situačnom kontexte zároveň ukazuje. Keďže uvedená indexická deskripcia bude mať v každom svojom použití ten istý charakter, môžeme povedať, že je nemenný. Uvedená indexická deskripcia obsahuje indexický výraz „tamta“. Keďže uvedený indexický výraz a následne aj indexická deskripcia vyslovená v danom situačnom kontexte bola sprevádzaná demonštrovaním, v uvedenom prípade výraz „tamta“ je demonstratívum. Pomocou charakteru indexického výrazu, obsahu indexickej deskripcie vyslovenej v situačnom kontexte a demonštrovania môžeme zistiť jej referent, ktorým bude osoba spĺňajúca podmienky uvedenej deskripcie, t. j. Andrej. Uvedená deskripcia opisuje situáciu, že Andrej drží knihu, čo je obsahom danej deskripcie, nakoľko sa na neho ukazuje. Potom obsahom uvažovaného indexického výroku je propozícia, že Andrej, ktorý drží knihu, je Adamov brat. Následne môžeme zistiť pravdivostnú hodnotu tohto indexického výroku.

Čisté indexické výrazy. Teraz zamerajme pozornosť na čistý indexický výraz „ja“. Ako som už uviedol, charakter indexického výrazu spoluurčuje obsah indexického výrazu vysloveného v situačnom kontexte. Najlepšie to možno ilustrovať na výrokoch obsahujúcich čisté indexické výrazy,¹² preto najprv uvažujme výrok (6) vyslovený nejakým študentom počas jeho prípravy na skúšky. Tým som uviedol situačný kontext.

¹² V uvedených indexických výrokoch (6) a (7) použitých v situačnom kontexte odhliadam od možného sveta ako prvku situačného kontextu, ktorý je fundamentálny, a teda vždy relevantný, ako aj od gramatickej kategórie času daných výrokov.

(6) [Ja] Som zaneprázdnený.

Vo výroku (6) sa sústredím na osobné zámeno „ja“, ktoré je čistým indexickým výrazom. Ak uvedený výrok vysloví Ján, referentom „ja“ bude Ján, ak Juraj, referentom „ja“ bude Juraj. Je zrejmé, že existujú indexické výroky vyslovené v situačnom kontexte, ktoré obsahujú jeden indexický výraz, a v závislosti od neho sa primárne sústreďuje pozornosť na daný prvok situačného kontextu, v tomto prípade na agensa, ktorým je hovorca uvedeného indexického výroku. Je to tak preto, že daný prvok kontextu použitia indexického výrazu je relevantný z hľadiska určenia referenta daného čistého indexického výrazu.

No existujú aj indexické výroky, v ktorých vystupujú viaceré indexické výrazy a v závislosti od toho sa pozornosť sústreďuje na viaceré prvky situačného kontextu, ktoré sú relevantné z hľadiska určenia referentov daných indexických výrazov vyslovených v situačnom kontexte. Uvažujme indexický výrok (7) vyslovený mnou dňa 8. 5. 2005 v Bratislave, čím som uviedol situačný kontext.

(7) [Ja] Som teraz tu.

Výrok (7) obsahuje tri indexické výrazy, a to „ja“, „teraz“ a „tu“, pričom všetky sú čistými indexickými výrazmi. Z hľadiska určenia referentov uvedených indexických výrazov sú relevantné – v nasledovnom poradí – tieto prvky situačného kontextu: agens, ktorým je hovorca, čas a miesto (v aktuálnom svete). No na určenie referentov uvedených indexických výrazov musíme poznať nielen uvedené prvky situačného kontextu, ale aj charakter a obsah daných indexických výrazov. Charakterom čistého indexického výrazu „tu“ je lingvistické pravidlo, pomocou ktorého vieme zistiť referent „tu“ v závislosti od situačného kontextu, v ktorom je daný indexický výraz vyslovený. Potom referentom „tu“ je z uvedeného situačného kontextu známe miesto jeho výpovede, t. j. Bratislava. Charakterom čistého indexického výrazu „teraz“ je lingvistické pravidlo, pomocou ktorého vieme zistiť referent „teraz“ v závislosti od situačného kontextu, v ktorom je daný indexický výraz vyslovený. Potom referentom „teraz“ je z uvedeného situačného kontextu známy časový údaj jeho výpovede, t. j. ôsmy máj roku dvetisíc päť. Charakterom čistého indexického výrazu „ja“ je lingvistické pravidlo, pomocou ktorého vieme zistiť referent „ja“ v závislosti od situačného kontextu, v ktorom je daný indexický výraz vyslovený. Potom referentom „ja“ je z uvedeného situačného kontextu známa osoba jeho vyslovenia, t. j. ja ako jeho hovorca. Charakter indexických výrazov je nemenný, ich obsah sa môže meniť vzhľadom na situačný kontext, v ktorom sú dané indexické výrazy vyslovené. No referentom „ja“ je vždy práve jedna osoba, hoci to, samozrejme, nemusí byť vždy tá istá osoba.

Kaplan o indexickom výraze „ja“ píše:

- 1) „ja“ je indexický výraz, pre ktorý platí, že rôzne vyslovenia tohto výrazu môžu mať odlišné obsahy;
- 2) 'ja' – pri každom jeho vyslovení – je priamo referujúci výraz;
- 3) 'ja' – pri každom jeho vyslovení – referuje na osobu, ktorá ho vysloví.“ ([8], 520)

No treba si uvedomiť, že charakter indexického výrazu mimo kontextu použitia neurčuje jeho obsah, lebo indexický výraz mimo kontextu použitia nemá obsah. Ak indexický výraz nie je vyslovený v situačnom kontexte – alebo ak z verbálneho kontextu, v ktorom sa indexický výraz nachádza, nie je zrejmý jeho referent –, tak nemá obsah. Charakter indexického výrazu prispieva (ako lingvistické pravidlo) do obsahu použitého indexického výrazu v danom kontexte. Obsah indexického výrazu vysloveného v situačnom kontexte však nemožno určiť bez charakteru daného indexického výrazu. Potom charakter indexického výrazu „ja“ je lingvistické pravidlo, na základe ktorého môžeme zistiť jeho referent v závislosti od kontextu, v ktorom je daný indexický výraz použitý. Do obsahu indexického výrazu „ja“ vysloveného v danom situačnom kontexte vstupuje jeho referent, ktorým je príslušný hovorca. O tom hovoria aj uvedené tri Kaplanove pravidlá. Obsah daného indexického výrazu je spoluurčený aj pomocou prvkov situačného kontextu, v ktorom je indexický výraz „ja“ vyslovený.

Nájsť synonymum pre indexický výraz znamená nájsť taký výraz, ktorý má ten istý charakter. Nestačí nájsť taký výraz, ktorý má ten istý obsah (v príslušnom situačnom kontexte). Kaplan však tvrdí, že pre indexické výrazy nie je možné nájsť synonymum. Je to tak preto, že použité indexické výrazy sú priamo referujúce.

Uvažujme teraz indexický výrok (8) vyslovený školopovinným žiakom na začiatku nejakej vyučovacej hodiny, vyslovený s dvoma odlišnými zámermi.

(8) [Ja] Mám horúčku.

Indexický výrok (8) obsahuje čistý indexický výraz „ja“, ktorého referentom je daný hovorca, t. j. uvažovaný žiak. Žiak môže vysloviť tento výrok na začiatku nejakej vyučovacej hodiny preto, aby sa jej vyhol, a tak mohol ospravedlniť prípadnú absenciu na danej vyučovacej hodine, teda v skutočnosti nemá horúčku a len simuluje príslušný fyzický stav. Tým som uviedol jeden situačný kontext, v ktorom môže byť indexický výrok (8) vyslovený. No môže nastať aj situácia, že žiak povie uvedený výrok vtedy, keď skutočne má horúčku, a teda sa necíti dobre. Tým som uviedol druhý situačný kontext, v ktorom môže byť indexický výrok (8) vyslovený. Ak uvažovaný výrok bude vyslovený v prípade, keď telesná teplota žiaka (ako hovorcu daného výroku) bude 36,6°C, čo je normálna telesná teplota, indexický výrok (8) bude nepravdivý. To je vyslovenie indexického výroku (8) v prvom zmienenom prípade, a teda v prvom situačnom kontexte. Ak bude uvažovaný výrok vyslovený v prípade,

keď telesná teplota žiaka (ako hovorcu daného výroku) bude vyššia ako 38°C, potom indexický výrok (8) bude pravdivý. To je vyslovenie indexického výroku (8) v druhom zmienenom prípade, teda v druhom situačnom kontexte.

Indexický výrok (8) možno tiež uvažovať vo verbálnom kontexte, napr. ak niekto uvidí na stole odkaz s uvedeným textom a prečíta si ho. Ak čitateľ nevie, kto tento odkaz napísal, nevie zistiť ani referent daného indexického výrazu, a následne ani pravdivostnú hodnotu tohto indexického výroku, nakoľko nepozná obsah indexického výrazu „ja“; pozná nanajvýš jeho charakter, ktorým je lingvistické pravidlo. Keďže čitateľ nevie, kto je „ja“, nepozná obsah tohto indexického výrazu. A keďže obsah indexického výrazu – ktorý v tomto prípade nie je známy – vstupuje do pravdivostných podmienok indexického výroku, potom čitateľ indexického výroku (8) nemôže zistiť jeho pravdivostnú hodnotu. Môže porozumieť charakteru indexického výrazu „ja“ a keďže nebude poznať jeho obsah, nebude poznať ani propozíciu uvedeného indexického výroku. Ani v prípade, že by sme indexický výrok (8) uvažovali mimo kontextu použitia, nemôžeme zistiť referent indexického výrazu „ja“ či porozumieť propozícii tohto indexického výroku, resp. zistiť jeho pravdivostnú hodnotu.

Keďže pri uvažovaných čistých indexických výrazoch nie je potrebné demonštrovanie, významnú úlohu zohráva práve lingvistické pravidlo, t. j. charakter indexického výrazu. Ďalej uvažujme nasledujúce indexické výroky vyslovené v nasledujúcich situačných kontextoch:

(9) Teraz je poludnie.

(10) Tu som.

Výrok (9) obsahujúci indexický výraz „teraz“ bude vyslovený o 12:00 hodine. Tým je daný jeho situačný kontext. Na základe charakteru „teraz“ vieme, že ide o momentálny, práve aktuálny časový údaj či okamih. Keďže indexický výraz „teraz“ je vyslovený o 12:00 hodine, referuje na tento časový okamih čiže na poludnie. Potom môžeme zistiť aj obsah uvedeného indexického výroku vysloveného v uvedenom situačnom kontexte, t. j. môžeme porozumieť tomu, čo výrok vyjadruje. Obsahom indexického výroku (9) vysloveného o dvanástej hodine na obed je propozícia, že o 12:00 hodine je poludnie. Ak vieme, čo je charakterom aj obsahom indexického výrazu „teraz“ a čo je obsahom celého indexického výroku, môžeme povedať, že sme porozumeli významu uvažovaného indexického výroku. Ako je zrejme aj z tohto príkladu, bez poznania charakteru daného indexického výrazu by sme nerozumeli ani obsahu daného čistého indexického výrazu, ani obsahu indexického výroku.

Výrok (10) obsahujúci indexický výraz „tu“ bude vyslovený na konkrétnom mieste, kde sa práve ja – ako hovorca tohto výroku – nachádzam. Tým je daný jeho situačný kontext. Na základe charakteru „tu“ vieme, že ide o miesto použitia daného indexického výrazu. Keďže indexický výrok (10) je vyslovený na mieste, kde práve stojím (t. j. na známom mieste zo situačného kontextu), potom indexický výraz „tu“ v uvedenom situačnom kontexte referuje práve na konkrétne miesto vyslovenia tohto

indexického výroku. Potom môžeme zistiť aj obsah uvedeného indexického výroku vysloveného v situačnom kontexte. Indexický výrok (10) vyslovený v uvedenom situačnom kontexte vyjadruje propozíciu, že ja ako hovorca indexického výroku (10) som (resp. stojím) na mieste mojej výpovede tohto výroku. Ak vieme, čo je charakterom aj obsahom indexického výrazu „tu“ a čo je obsahom celého indexického výroku, môžeme povedať, že sme porozumeli významu uvažovaného indexického výroku. Ako je zrejme aj z tohto ďalšieho príkladu, bez poznania charakteru daného indexického výrazu by sme nerozumeli ani obsahu daného čistého indexického výrazu, ani obsahu indexického výroku.

Záver. Vo svojej štúdií som sa snažil podať klasifikáciu indexických výrazov, ich typológiu a použitie. Poukázal som na to, že bežné chápanie významu (neindexického) výrazu nie je totožné s chápaním významu indexických výrazov. Bežné chápanie významu (neindexického) výrazu je často stotožňované s jeho obsahom. Pri význame indexických výrazov však treba rozlišovať okrem obsahu daného indexického výrazu aj jeho charakter, teda význam indexického výrazu je tvorený jeho dvomi zložkami: charakterom a obsahom. Použitie demonstratíva je nevyhnutne späté s demonštrovaním, t. j. ukázaním na príslušný objekt, na ktorý dané demonstratívum následne referuje. Potom výrok, ktorý obsahuje indexický výraz či výrazy, označujem ako indexický výrok. Deskripciu obsahujúcu indexický výraz či výrazy označujem ako indexickú deskripciu.

Ďalej som sa snažil ukázať, že neexistuje ostrá hranica medzi sémantikou a pragmatikou indexických výrazov, preto obe oblasti chápem v istých častiach analýzy týchto výrazov ako navzájom sa prelínajúce. To neprotirečí tomu, že raz môže prevládať, resp. byť dôležitejšia pragmatická analýza indexických výrazov, čo sa týka vyslovenia indexických výrazov v situačnom kontexte, inokedy zasa sémantická analýza indexických výrazov, čo sa týka verbálneho kontextu alebo indexických výrazov mimo kontextu použitia.¹³

LITERATÚRA

- [1] ANSCOMBE, G.: „The First Person.“ In: French, P. – Uehling, T. – Wettstein, H. (eds.): *Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language*. Minneapolis, University of Minnesota Press 1979, s. 135 – 153.
- [2] CASTAÑEDA, H.-N.: „Omniscience and Indexical Reference.“ In: *The Journal of Philosophy*, Vol. 64, 1967, No. 7, s. 203 – 210.
- [3] CASTAÑEDA, H.-N.: „Indexicality.“ In: *Noûs*, Vol. 24, 1990, No. 5, s. 735 – 749.

¹³ Podrobný výklad danej problematiky najmä z pohľadu TIL-ky môže čitateľ nájsť v troch obsiahlych statiach. Pozri Niederle, R.: „Indexické výrazy.“ In: *Organon F*, roč. 9, č. 1, s. 1 – 45, č. 2, s. 121 – 156, č. 3, s. 239 – 271.

- [4] CMOREJ, P.: „Použitie, spôsob použitia a význam jazykových výrazov.“ In: Zouhar, M. (zost.): *Používanie, interpretácia a význam jazykových výrazov*. Bratislava, Veda 2004, s. 35 – 48.
- [5] CMOREJ, P.: *Semivýrazy a výrazy*. Vyjde v zborníku z VIII. česko-slovenského sympózia venovaného problémom analytickej filozofie, 2005.
- [6] FREGE, G.: „Myšlienka: Logické skúmanie.“ In: *Organon F*, roč. 3, 1996, č. 3, s. 262 – 281.
- [7] KAPLAN, D.: „Afterthoughts.“ In: Almog, J. – Perry, J. – Wettstein, H. (eds.): *Themes from Kaplan*. New York, Oxford University Press 1989, s. 565 – 614.
- [8] KAPLAN, D.: „Demonstratives.“ In: Almog, J. – Perry, J. – Wettstein, H. (eds.): *Themes from Kaplan*. New York, Oxford University Press 1989, s. 481 – 564.
- [9] KAPLAN, D.: *Dthat*. In: French, P. – Uehling, T. – Wettstein, H. (eds.): *Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language*. Minneapolis, University of Minnesota Press 1979, s. 383 – 400.
- [10] NIEDERLE, R.: „Indexické výrazy.“ In: *Organon F*, roč. 9, 2002, č. 1, s. 1 – 45; č. 2, s. 121 – 156; č. 3, s. 239 – 271.
- [11] ZOUHAR, M.: „Zmysel a denotát indexových výrazov.“ In: *Organon F*, roč. 4, 1997, č. 3, s. 246 – 263.

Ďakujem Pavlovi Cmorejovi za mnohé kritické pripomienky a podnetné impulzy a tiež Mariánovi Zouharovi za upozornenia na nepresnosti či nejasné formulácie v pôvodnej verzii mojej štúdie.

Tento príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu VEGA č. 2/3157/23.

PhDr. Jozef Žilinek
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR